

Når den røde hane galer

Af Lars Christian Bentsen

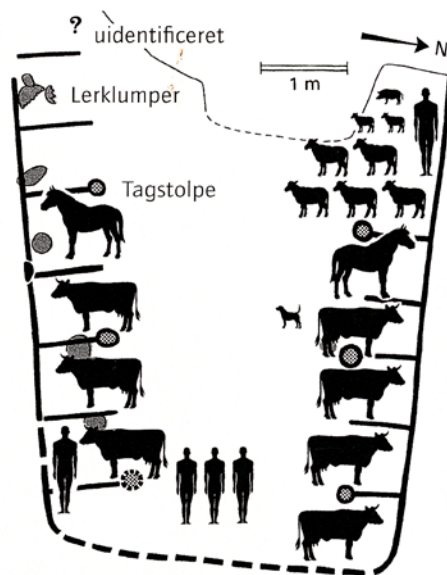
“Når den røde hane galer” er et gammelt udtryk for, at ilden er løs. “Intet kan lignedes ved den Rædsel, man nærrede for Brand, Tanken alene var nok til at bibringe Godtfolk en stille Gysen, og dette frygtelige Ord sattes aldrig paa Papiret uden at eskorteres af en Anraabelse af Gud om frelse for denne Fare.”

Sådan skriver den kendte kulturhistoriker, Hugo Matthiessen, i sin bog, “Natten”, fra 1914. Brandfare var anderledes nærværende og alvorlig før centralvarme, fjernvarme, oliefyr, gasfyr, radiatorer og andre moderne opvarmningsmetoder. Den eneste varmekilde, når behovet oversteg det, årstiden kunne levere, medførte brandfare. Om det var åben ild, ulmende koks eller andet. En flamme, åben eller i en lygte, var den eneste mulighed, når et hus eller et rum skulle oplyses, og behovet steg naturligt i den mørke tid. At man anråbte Gud, når ordet sattes på skrift, er tydeligt i den brandforsikringsforordning, Frederik 5. udstedte i 1761, hvor man efter indledningen læser: “... paakommende Ildsvaade (den Gud i Naade afvende)...”

I begyndelsen af bondestenalderen, omkring 4000 før vor tidsregning, førte landbruget til, at mennesket blev bofast, og der udviklede sig hurtigt en byggeskik og arkitektur med store, toskibede langhuse bygget af træ og sandsynligvis tækket med strå.¹ Byggeskikken ændrede sig markant gennem forhistorien, men den grundlæggende konstruktionsmetode forblev den samme. Husets bærende dele og tagværk bestod af træ og taget enten af træspån eller strå. Det betyder, at ildebrand har været en stor risiko i hverdagen i mange tusinde år. Der findes mange arkæologiske vidnesbyrd om brande i forhistorien, men et af de mest fortællende, endda gribende

eksempler, er en brandtomt udgravet i Nørre Tranders ved Aalborg. I et hus fra sen, førromersk jernalder (ca. 200 før vor tidsregning - 0) fandt arkæologer knoglerester fra to voksne og tre unge mennesker i husets stald. Måske døde familien i forsøget på at redde de værdifulde dyr fra branden?²

På ganske få minutter stod huset overtændt af flammer, og både dyr og mennesker døde af røgforgiftning og varme. Det viser, hvor hurtigt det kan gå, når en

Skematisk fremstilling af den brændte stald fra Nørre Tranders. De indebrændte dyr og mennesker fortæller, hvor hurtigt det går, når et træbygget, stråtækket hus fænger ild. Skalk/6, 2002.

bygning af den type bliver ildens bytte. Gennem den forhistoriske tid har åbne ildsteder, den såkaldte langild, været et faremoment, som man må have haft særlige forholdsregler for at håndtere. Det kan meget vel være langilden, eller arnen, der var skyld i en lignende brandkatastrofe ved Nørre Fjand ved Nissum Fjord i ældre jernalder. I årene 1934-1940 udgravede etnografen og arkæologen Gudmund Hatt en meget velbevaret bebyggelse, hvor særligt forholdene omkring et bestemt hus viser, at det her gik lige så hurtigt som i Nr. Tranders.³

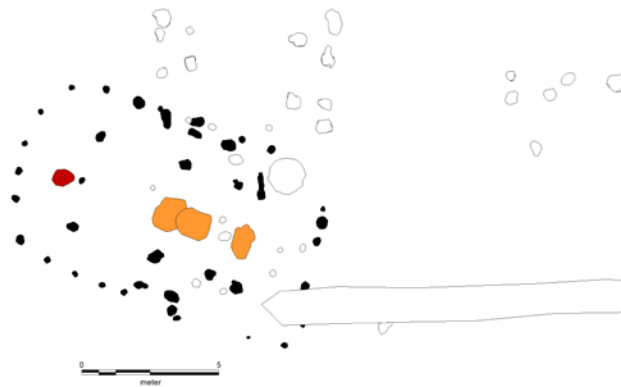
End ikke lerkarrene nåede man at bjærge, inden huset var overtændt. Det, der i jernalderen var en katastrofe, var ved udgravningen arkæologernes velsignelse. Det er overmåde sjældent, måske endda enestående, at et så stort inventar er bevaret til i dag. De forkullede stolper fra bygningens tagbærende, indre konstruktion, stod også stadig bevaret i sandet. Efter Hatt 1957.⁴

Håndtering af brandfaren

Der findes tidligere eksempler på, at man har forsøgt at mindske risikoen for brand. I et lille hus fra sen bronzealder i Oksbøl (ca. 800-500 før vor tidsregning) bestod varmekilden af en lille ovn med lerkappe. Den har reduceret risikoen for at gnister fløj rundt.⁵ Ovnene har sikkert også

Den lille ovn i huset K12 (VAM 1677) med tydelig indfyngsåbning.

Det lille hus, hvor ovnen stod i husets vestende (markeret med rød) og de store kogestensgruber mod øst, markeret med orange.

været brugt til bagning og madlavning og har naturligvis opvarmet rummet og lagret varmen. Samtidig var der store såkaldte kogestensgruber i husets staldende. Her har man lagt store sten, der var varmet op på et bål, sandsynligvis udenfor, og dermed har de næppe udgjort en stor brandfare.

Det er ikke usædvanligt at finde rester af ildsteder anlagt med en lerplade som bund, på en belægning af håndstore sten. Når bevaringsforholdene er gode, finder man ind imellem store, rektangulære lerplader, som er fint ornamenterede.⁶ Ornametikken kunne ikke ses, når først ilden brændte, og aske og gløder dækkede lerpladen.

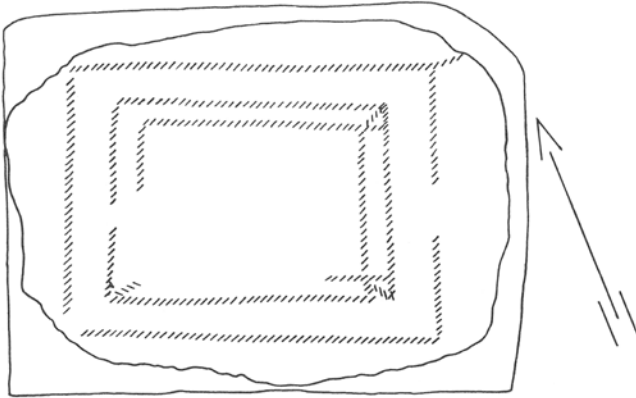
Det er foreslået, at de fint ornamenterede lerplader repræsenterer en vis "ritualisering" af husets ildsted, som centrum for husets rum og de sociale aktiviteter, som er knyttet til ildstedet. Ornametikken kan være mere eller mindre rig, men synes altid at repræsentere en form for "indramning".⁸

I den sene vikingetid begyndte man at opføre vindfang ved husenes indgange. En del af deres funktion var at mindske risikoen for, at en kastevind sendte gnister og gløder rundt i huset.

I ældre middelalder var behovet for ild til opvarmning, lys og madlavning ikke mindre, men samtidig med at åbne ildsteder stadig brugtes i vid udstrækning, blev regulære ovne mere almindelige. I udgravninger af huse fra 1000-tallet og frem findes indimellem ovne med en flad bund af ler lagt på et lag af sten, ganske som i jernalderen. Lerbunden var dog omkranset af en rand af ler, og når bevaringsforholdene er gode, kan man i randen finde aftryk af et fletværk, der blev brugt til at bygge en tyk lerkappe over ovnen. Lerkappen har i sig selv været en øget sikring mod vildfarne gløder og gnister, samtidig med at den forblev varm efter ilden var slukket eller døet ud. Allerede i 1000-tallet dukkede en mere avanceret ovntype op, den såkaldte bilæggerovn.¹⁰ En bilæggerovn har lerkuplen i ét rum, mens ovnens åbning, hvor røgen kommer ud under fyring, ligger på den anden side af

På billedet ses til venstre vindfanget, der er bygget på huset.

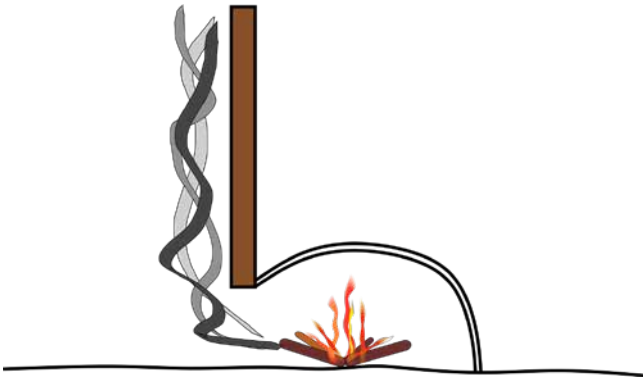

Gad vide, om ornamentikken skulle "indramme" ilden og afværge faren? Opmåling af dekoreret ildsted fra Nørre Fjand. Efter Hatt 1957.⁷

Under et ildsted på bopladsen ved Nørre Fjand fandtes et lille lerkar nedgravet mellem stenene, under lerpladen. Det må være et offer til arnen, som skulle tæmme ilden. Efter Hatt 1957.⁹

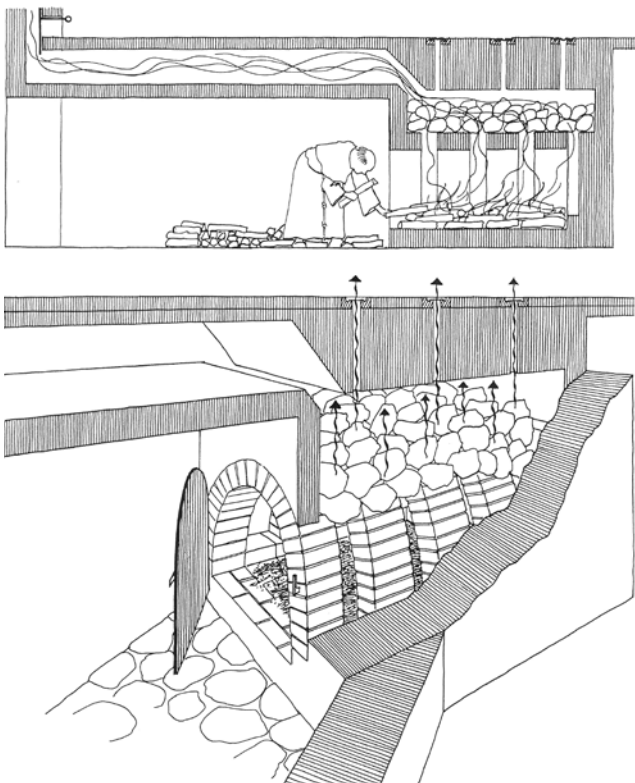
en skillevæg, og altså fyres fra denne side. På den måde kunne ovnen levere en komfortabel og røgfri varme i husets beboelsesrum. Bilæggerovnene findes både på landet og i de tidlige byer. Typen forblev almindelig indtil

Rekonstruktionstegning af en bilæggerovn, hvor indfyring sker adskilt fra ovnkuplen, som dermed leverer en røgfri varme i det tilstødende rum.

1800-tallet. I bedre stillede hjem blev lerovnen udskiftet med en støbejernsovn, og især på landet fortrængte jernkomfurerne de åbne ildsteder i 1800-tallet.¹¹

For de åbne ildsteders vedkommende ved vi, at der også blevet truffet foranstaltninger. Der kunne sættes en lav væg omkring dem, og de har ind imellem været forsynet med et lille "planketag", et såkaldt røgloft.¹² I Sønderjylland er flere steder fundet nedgravede lerkar, der fungerede som glødegemmer, hvor man sikkert og uden fare kunne holde liv i gløder til den følgende dags optænding i ildstedet.¹³ I løbet af 1300-årene dukkede kaminer op. De store, murede indretninger, som primært kendes fra aristokratiske og gejstlige miljøer i Danmark, findes på borge og fra senmiddelalderen indimellem i kirkers våbenhuse. Med kaminen fulgte en anden nyskabelse: røgkanalen eller skorstenen. Udover en effektiv bortledning af røg sikrede den også i høj grad mod, at gløder fløj rundt. Skorstenen havde kaminen tilfælles med de regulære kakkelovne, som dukker op i Danmark i senmiddelalderen. Store, høje og slanke ovne udstyret med

Skematisk fremstilling af en hypocaust. I det nederste rum, i kælderen, findes indfyringen. Over brandkammeret, som er konstrueret med åbne, murede buer, ligger et tykt lag kampesten, som varmes op under fyringen. Kanaler går fra hypocausten gennem gulvet til rummet, der skal opvarmes. Kanalerne er lukkede, mens der fyres, og når ilden er døet ud, åbnes kanalerne, så den ophobede varme fra stenene opvarmer rummet. Fyrrummet er bygget i tegl, og afgrænset fra andre rum, hvilket reducerede brandfaren drastisk. Kort sagt er det centralvarme allerede i middelalderen. Hypocaust betyder da også "varme fra nedan" på latin.¹⁷

rigt dekorerede og glaserede kakler.¹⁴ Kakkellovne blev så populære, vel både på grund af effektiviteten, æstetikken og den stærkt reducerede brandfare, at kaklerne ved middelalderens slutning blev masseproduceret.¹⁵ Den mest avancerede varmekilde, der kendes fra middelalderen, er den såkaldte hypocaust. De kendes i Danmark allerede i 1200-tallet fra flere klostre.¹⁶

Med kuppeldækkede ovne, hypocauster, kaminer og kakkellovne fik man brandfaren reduceret, og det giver næsten sig selv, at bygninger af sten også var en væsentlig forbedring i forhold til brandfare. De første kirker i frådsten, siden granit, tufsten og tegl, var store, teknologiske landvindinger, ikke mindst fordi væggene af sten ikke kan brænde. Fra de første stenkirke-byggerier i 1000-tallet gik der dog henved 200 år, før især teglstensbyggede huse blev opført som verdslige bygninger, og dominerende blev de først i nyere tid. Et stenhus var dog ingen sikring mod brand, hvad enten det var en kirke eller ej. En af landets mest kendte kirker, Roskilde Domkirke, ramtes allerede i 1282 af en stor brand på et tidspunkt, hvor kirken stod næsten færdig i sin første skikkelse. Det er karakteristisk, at det var tagværket, der brændte, og at hvælvene i en vis udstrækning beskyttede kirkerummet mod branden. Så sent som i 1968 brød tagværket over Roskilde Domkirke igen i brand, og i 2018 så vi den store katastrofe ramme, da tagværket over Notre Dame i Paris gik i brand.

Varde brænder

For Vardes vedkommende findes der efterretninger om i alt fem store brande (1439, 1551, 1590, 1779 og 1821).¹⁸ I 1622 udgik en skrivelse til landets sognepræster. De skulle "opsøge och antegne alle Slags Antiquiteter och Documenter..."; som fortalte om sognenes fortid, og indsende oplysningerne til oldforskeren Ole Worm. Provst Pallesen i Varde indberettede blandt andet, at der den 2. april 1439 havde været bondeoprør, som resulterede i afbrændingen af det store voldsted, Vardehus, syd for byen. Efter misvækst

skulle lensmanden på Vardehus have nægtet at udlevere korn til bønderne. Den 29. maj samme år svarede rigsrådet angiveligt igen ved at afbrænde Varde by, som havde givet tilflugt til bønderne, og her led også kirken skade.¹⁹

I 1551 blev byen igen ramt af en stor brand, og fra den brand spores omfattende skader på Sankt Jacobi Kirke. Den øverste tredjedel af kirkens apsis, som ellers er opført af myremalmskvadre, blev i renæssancen ommuret med

Den øverste tredjedel af S. Jacobi Kirkes apsis er muret i tegl, som en synlig påmindelse om den store brand i 1551. At det er den øverste del, der er udskiftet, viser, at branden også her havde fat i tagværket.

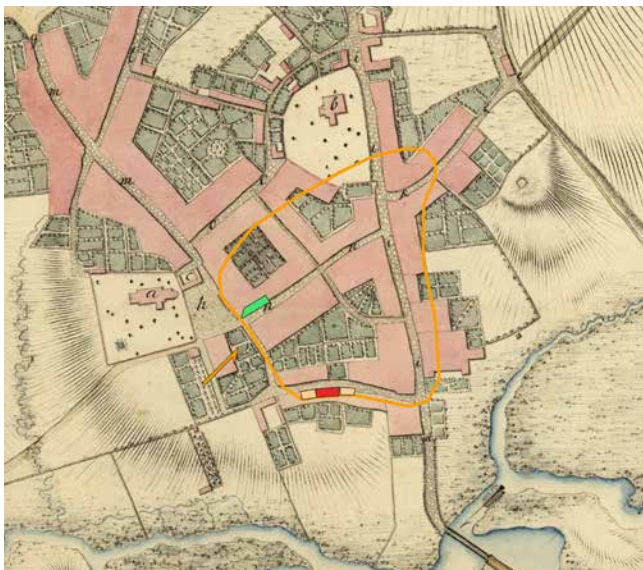
teglsten. Det er sandsynligvis en følge af brandskader fra 1551. Tårnet blev også ramt af branden, som synes at have været ganske voldsom. De nuværende klokker stammer fra 1561 og 1565,²⁰ så de middelalderlige klokker er formentlig også gået til i branden. Kirkens tagværk måtte efter den voldsomme brand sættes i stand, hvilket tilføjes fra renæssancen vidner om.²¹ I kirken er intet bevaret af det middelalderlige inventar, som må være gået til i samme brand. Et nu forsvundet stykke indrammet pergament, der var hængt op på kirkens prædikestol, fortalte lidt om branden:²²

”Når du tæller tusind femhundrede, samtidig tilføjer halvtreds og én, blev denne kirkebygning brændt med grusom flamme på selve helgenerne Nereus og Achilleus’ dag”.

Nereus’ og Achilleus’ dag er den 12. maj, så vi kender datoen for branden i 1551. Teksten på pergamentet kendes fra ovennævnte præsteindberetning fra 1622. Så sent som år 1700 beretter en skriftlig kilde, at byen endnu ikke havde haft råd til nyt blytag på kirken efter branden i 1551.²³

Branden ramte også Sankt Nikolaj Kirke, men omfanget af skaderne kan ikke afgøres. Noget tyder dog på, at kirken blev forholdsvist hårdt ramt, da skaderne førte til, at man fik kongens tilladelse til at rive den ned. Det skete dog ikke ved den lejlighed.²⁴ Efter branden tilstod kongen byen tiendeindtægten fra kirkerne i Outrup, Lunde og Billum og fritog byen for kongelige skatter. Norske lensmænd blev pålagt at være behjælpelige med tømmer.²⁵

Når selv store stenbygninger som kirker kunne gå i brand, skal det forstås i sammenhæng med den overhængende fare, bebyggelsen i sig selv udgjorde. Verdslige stenhuse var ikke udbredte. Langt de fleste huse var af træ, senere af bindingsværk, som dog var en forbedring i forhold til træhusene. Der er mange eksempler på, hvordan halvdelen af en by kunne brænde på en eftermiddag. Mange kirker havde stadig flade trælofter, som efter mange år under tag, ligesom tagkonstruktionerne, var knastørre. Den største fare synes stråtage dog at have

Brandens omtrentlige udbredelse vist på Vejcom-missionens Kort fra 1797. Med rødt er angivet huset, hvor branden brød ud, og med orange de to bygninger, som gik i brand ganske kort efter. Brandens omtrentlige udbredelse er vist med orange streg. På mærkværdig vis lykkedes det at redde en længe af gården på hjørnet af Torvet og Kræmmergade – vist med grønt. Branden endte med at ødelægge 65 huse og gårde og sikkert mange flere baghuse og skure.

To brandhager fra Vardemuseernes samling. Brandhagen sad på et langt skaft. Til den var bundet et reb, så to mænd kunne arbejde sammen.

udgjort – og selv kirkerne kunne være stråtækte.

Den 9. oktober 1590 var der igen ildløs i Varde, og igen gik det udover Sankt Jacobi Kirke, men kilderne er lidt uenige om, hvor hårdt det gik ud over kirken. Dog er der enighed om, at den østre del blev ramt. Det oplyses videre, at "den Bedste Part af Varde By" brændte.²⁶

Næsten 200 år gik der, inden byen igen blev ramt af en brand, der har sat sig spor i kilderne. Den 3. juni 1779 udbrød der brand hos degnens enke, Anna Sophie Hoffman, som boede til leje i Brogade 8. Fra den efterfølgende synsforretning (7. juni 1779) kender vi nogenlunde brandens omfang, og hvordan den bredte sig.²⁷

Branden bredte sig med foruroligende hast. Anna Sophie Hoffman nåede at tage lidt af sølvtøjet med ud, da hun blev advaret om branden af genboen. Branden brød ud omkring kl. 16, og selvom brandberedskabet var hurtigt på stedet, gik det stærkt. Begge nabohuse var i brand inden Anna Sophie Hoffman nåede over til genboen. En del af beredskabet var bønder, som var i marken. De kunne ikke komme tilbage til byen, da selv den store bro over åen var omspændt af flammer. Det tyder på, at branden har bredt sig længere mod syd end kortet viser. Det var almindelig praksis ved brand i byerne, at man forsøgte at bremse dens udvikling ved at rive tage og lofter ned og skabe "brandbælter". Men på blot tre en halv time nåede branden at udslette en større del af Varde, inden den blev slukket. Branden var så voldsom, at byens brandsprøjte gik til i flammerne sammen med størstedelen af byens brandredskaber.²⁸ Regnskaber fra Varde afslører, at byen fik sin første brandsprøjte i 1736, måske var det den, der gik til i branden. Ved branden døde en person, Stine Falk.

Byen ser nu ud til at have undgået større udbrud af brand i nogle årtier, men den 14. juni 1821 udbrød igen brand. Omkring kl. 9.30 udbrød branden i Nørregade hos en skrædder. Nordvestenvinden spredte flammerne hurtigt. Allerede efter et kvarter var brandberedskabet på stedet, men ilden

havde da bredt sig til fire huse. Trods det havde man en time senere nogenlunde kontrol over ilden.

Kl. 10.30 udbrød endnu en brand længere mod syd, i Grydergade hos en skomager.

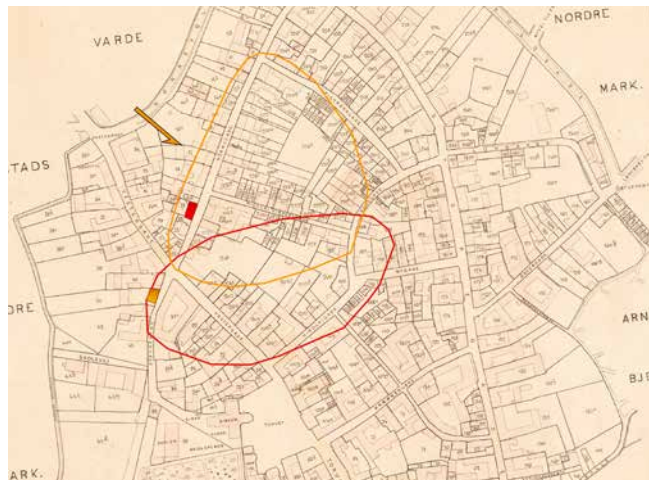
Brandberedskabet var allerede alarmeret og fik umiddelbart efter begrænset branden til skomagerens hus. Branden blussede op igen, og kort tid efter var en større del af byen igen omspændt af flammer. Det er ikke så mærkeligt, at branden kunne blusse op igen i Grydergade, når vi ved, at vinden blæste fra nordvest, og at det var sommer. En glød kan flyve langt og let antænde et stråtag. Men observationer undervejs i slukningen gjorde, at skomager Morten Jonassen blev anklaget for at have påsat branden.

En påsat brand blev betragtet som en mordbrand, uanset om der var ofre eller ej, og straffen var døden. Morten Jonassen indrømmede at have forsøgt at stikke ild på sit

hus, da det første gang brød i brand, men ildens anden opblussen nægtede han at være ansvarlig for på trods af at de, der slukkede den første brand, bevidnede, at den var kvalt helt. Retssagen endte med, at Morten Jonassen blev dømt til døden ved halshugning, og hans lig skulle lægges på hjul og stejle uden for byen. Morten Jonassen ankede dommen, men kongen besluttede den 9. januar 1822, at dødsdommen skulle stå ved magt, dog skulle hans lig ikke lægges på hjul og stejle.²⁹

Ringkøbing brænder – ikke

Ringkøbing er anlagt engang i 1200-tallet, hvor den blev udskilt fra Rindum Sogn.³⁰ På landsplan kendes mindst 87 bybrande i perioden 1550 og 1700³¹ og trods en 750-800 år lang historie kender vi ikke til brande i Ringkøbing. Det er usædvanligt for en dansk købstad. At vi ikke kender til brande i Ringkøbing, kan forekomme endnu mere utroligt,

Branden i 1821 hærgede ad to omgange. Den første del og dens omtrentlige udbredelse er vist med orange streg, og huset i Nørregade, hvor branden opstod, er vist med rødt. Anden omgang opstod i Grydergade. Arnestedet er vist med orange farve, og brandens udbredelse med rød streg. Denne gang udbændte i alt 66 huse og gårde.

Når brandalarmen lød, hentede man i al hast de redskaber, der skulle bruges. Det gælder brand- og læderspande til vand, stiger og brandhager. Læderspandene blev brugt til at fylde brandsprøjterne, men givetvis også til at kaste vand direkte på ilden og holde tilstødende tag og bygninger våde for at begrænse ildens udbredelse. Vandet hentede man i åen og byens brønde.

når Holstebro brændte ti gange mellem 1551 og 1794.³²

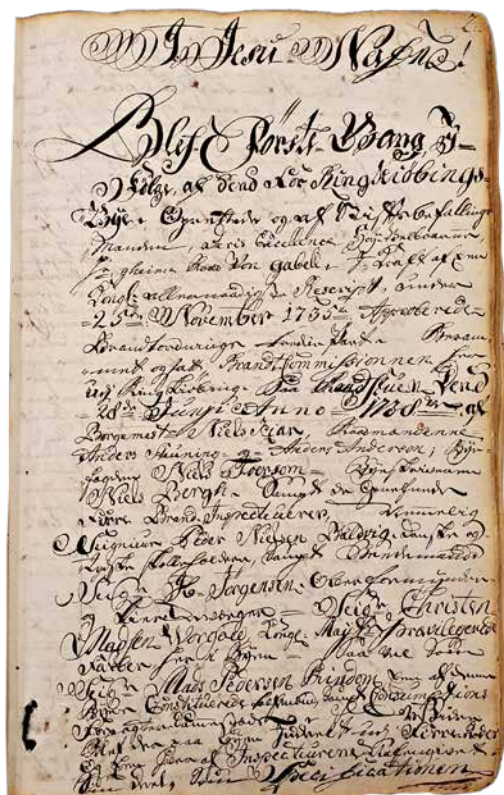
Der skete ofte det, at man for at hjælpe byerne på fode fra kongens side tilstod dem frihed for skatter og andre afgifter, og dokumenterne i den forbindelse er for det meste bevaret. Derfor er det troligt, at Ringkøbing faktisk gik fri. Fra Ringkøbing er til gengæld bevaret et fint inventar fra byens brandberedskab. Kilder fra 15- og 1600-tallet fortæller oftere og oftere om byernes brandredskaber. I mange købstæders regnskaber nævnes læderspande, brandhager, tønder med vand og stiger. Redskaberne

havde oftest plads på byernes rådhouse, men ind imellem også i kirkernes våbenhus eller tårnrum.³³ Adskillige læderspande med byens initialer findes i Ringkøbing Fjord Museers samling som fysiske vidnesbyrd om det brandberedskab, der måske har været effektivt nok til at kvæle brandene, inden de blev til større katastrofer.

Brandsprøjter kendes relativt tidligt (i Nürnberg allerede i 1440), mens de først nævnes i Danmark i 1571, hvor Randers by købte en sprøjte. De ældste sprøjter var små og kunne betjenes af én mand. Fra slutningen af 1500-tallet og frem optræder brandsprøjter oftere i bevarede regnskaber.³⁴ Fra Ringkøbing er to fornemme store brandsprøjter på hjul bevaret. De var effektive og skulle betjenes af flere mænd.

Hvad gjorde man – hvad fortæller de skriftlige kilder?

Som man kan fornemme af ovenstående beskrivelser og kort, var en brand i en tæt bebygget købstad før i tiden en katastrofal begivenhed. Hundrevis af mennesker blev hjemløse på kort tid, og det kostede indimellem

Forside af Ringkøbingsbrandprotokol fra 1735.

Læderspande fra Ringkøbing forsynet med bogstaverne "RK"; Ringkøbing Købstad. De kom måske aldrig i brug – blev aldrig sendt fra mand til mand i en kæde, der skulle forsyne byens to brandsprøjter med vand.

Øverst til venstre brandsprøjten fra 1739, og nederst den lidt yngre fra 1787. 1787-sprøjten er endnu et eksempel på, at Gud ofte påkaldtes som værn mod ilden. Den sidste del af indskriften på sprøjten lyder: "Naar som en øyensynlig Fare; for Haanden haves, og Gud vil; vor Bye af Naade dog bevare; jeg hjælper og saa meget til; jeg før det Elemente Vand; som Ilden rigtig dæmpe kan". Den yngre sprøjte kan rumme mere vand og betjenes, modsat den ældre, af to mand. Begge sprøjter er forsynet med en rist i karret, der skulle holde pumperne fri, så de ikke stoppede til. Det fortæller sin egen historie om, at man hentede vand fra alle tilgængelige kilder.

menneskeliv. Der skulle ikke meget til at starte en brand. Det meste af Korsør nedbrændte i 1557, da en fremmed borger fyrede et forladervevær af i byen. En gnist fra flintlåsen eller mundingsilden var nok til at antænde et af byens tørre stråtage. I 1615 skød en bøssebærer i Viborg et våben af på Nytorv, og 123 gårde og flere end 100 boder brændte.³⁵ Faren ved skydevåben kendte man udmærket i Varde. En mand blev i 1646 stævnet for at have skudt i sit eget hus, og et direkte forbud mod at affyre skydevåben i Varde blev indført i 1736.³⁶

Lang tid før der fandtes statslige forordninger om brandhæmmende foranstaltninger, havde mange (og nok de fleste) købstæder i middelalderen forskellige love i deres stadsretter. En af landets ældste stadsretter er Slesvigs fra 1200-tallet, muligvis endda noget ældre.³⁷ Her nævnes en vagttjeneste, som skulle hindre brand og

forbrydelser.³⁸ Det viser, at man allerede tidligt i middelalderen har taget skridt til at mindske risikoen for brand. Stadsretter er ikke landsdækkende lovgivning, så købstæder havde ikke ens stadsretter. Enslydende, landsdækkende bestemmelser er der altså ikke tale om. Med tiden blev købstædernes bestemmelser og love vedrørende brande og brandberedskab mere og mere detaljerede.

Fra kongens side forsøgt det at komme stråtagene, den måske største brandfare, til livs. I 1496 blev Viborgs borgere opfordret til at udskifte stråtag med tegltag. Stråtagene har åbenbart været udbredte i Viborg, da byen i et samtidigt digt omtales som bondsk og med farlige stråtage.³⁹ I 1500-tallet besluttede Varde byråd sammen med lensmanden i Ribe, at stråtage i Varde skulle udskiftes med tegl, når der skulle lægges nyt tag. Men tagtegl er dyre, og helt op mod år 1800 vides 85 huse at være

To af Jesper Kierkegaards billeder af Ringkøbing antyder, at byens bestand af stråttækte bindingsværkshuse blev udskiftet med teglhængte grundmurede huse mellem 1810 og 1850.

tækket med strå. Seks år efter den store brand i 1821 havde Sankt Jacobi Kirke stadig stråtag på sydsiden – man havde endnu ikke haft råd til at udbedre skaden fra branden.⁴⁰ Skiftet fra strå til tegl gik langsomt, og årsagen var givetvis økonomi. Gennem 1500-, 1600-, 1700- og 1800-tallet kom fra centralt hold adskillige opfordringer til, endda direkte påbud om at udskifte byernes stråtage, men der er lige så mange eksempler på, at det ikke skete.

Akvareller af Ringkøbingmaleren Jesper Kierkegaard viser, hvordan stråtage var almindelige tidligt i 1800-tallet, men frem mod midten af 1800-tallet blev en stor del af stråtagene uskiftet med tegl. Mange bindingsværkshuse blev også erstattet med grundmurede huse.

At skiftet virkelig kan være foregået så hurtigt bekræftes af, at vi fra 1817 ved, at de fleste huse i Ringkøbings mindre gader var stråttækte ligesom de fleste baghuse og skure i de større gader.⁴¹ Skiftet fra strå til tegl skyldtes givetvis flere faktorer. Man har været meget bevidst om faren ved stråtag, men tidens byggeskik betød også, at tegl blev mere og mere almindeligt. Om der har været et indgroet ønske om at efterkomme en befaling fra

myndighederne, er nok mere tvivlsomt. Ringkøbings borgere har måske – man fristes næsten til at skrive – leget med ilden, for allerede i 1560 fik Kerteminde afslag på hjælp i forbindelse med brand, fordi man ikke havde efterkommet Christian 3.s bud til byen om at udskifte byens stråtage.⁴²

Strøelse i huse og stalde, tørv og lyng til brændsel, blev også anset som en mulig brandfare. I Ringkøbing blev det i 1611 vedtaget, at kærneren (som ledede byens administration), bysvendene og to dannemænd tre gange om året skulle kontrollere, at tørv og lyng ikke blev opbevaret for tæt på ildsteder og ovne.⁴³ I Vardes brandordning fra 1736 fremgår blandt andet, at skorstene skulle fejtes to gange årligt, og at der skulle holdes et årligt brandsyn. Mere kuriøst forbydes det på det strengeste at ryge pipe på steder, hvor der findes tørv, lyng, korn eller foder – og det gjaldt uanset om der var låg på piben eller ej. Det viser tydeligt, hvor lidt der på en varm sommerdag skulle til, før katastrofen indtraf. Det fremgår af samme brandordning, at piberygning åbenbart er blevet en meget udbredt (u)vane: "siden sligt alt iblandt de fleste har faaet

saa stor Overhaand, at de ej kan forrette noget, uden Piben skal være i Munden.”⁴⁴

Der er flere eksempler i 1500- og 1600-tallet på, hvordan byens kasse betalte dem, der deltog i brandslukningen med øl, og der er ligeledes eksempler på, at der kan udbetales særlige belønninger, hvis man har gjort en bemærkelsesværdig indsats. Omvendt kunne det være forbundet med straf, hvis man ikke deltog i

Klokken bruges ikke længere, men det er fascinerende at tænke sig, at man stadig den dag i dag, kan høre den samme lyd, der advarede byens borgere i 1439, da rigsrådet angreb byen. Det er klokken udformning, der fortæller os, at den er fra 1200-tallet.

brandslukningen, og i København kunne det udløse dødsstraf at give uforstandige råd. Her var det også forbudt for kvinder, børn og gæster at være til stede ved en brand, hvis de ikke ville hjælpe.⁴⁵

Men alle brandredskaber og forordninger gjorde ringe forskel, hvis ikke vægteren kunne mobilisere beredskabet. Der skulle bruges mange mennesker til at slæbe spande, rive tage ned og betjene brandsprøjterne. Det skete for nogle byers vedkommende med kirkeklokkerne, men de fleste købstæder havde en stormklokke. Stormklokken brugtes til at advare om fare, storm, stormflod – og ildebrand. Vardes stormklokke fra 1200-tallet er bevaret og hænger i dag i Arnbjerg Kirkegårds klokkestabel.

Der er ikke mange stormklokker bevaret fra den tid i Danmark. Når stormklokken ringede om natten, var det sædvanligvis fordi, ilden var løs. Alle måtte orientere sig, og fra flere byer ved vi, at tårnvægteren hængte en lygte ud i den retning, ilden brændte. I flere, større byer var det de såkaldte rodemestre (et borgerligt erhverv knyttet til byens roder, hvad man i dag ville kalde et kvarter), der skulle organisere brandslukningsarbejdet og sørge for at tilvejebringe brandslukningsredskaberne.

Et kongeligt reskript gik i 1735⁴⁶ ud til alle stiftsamtmænd, som førte tilsyn med købstæderne. Det foreskrev, at der skulle være et tilstrækkeligt brandberedskab i alle byerne. Mange byer havde dog allerede, som ovenfor vist, forskellige grader af beredskaber. Reskriptet angav også, at der skulle laves lokale brandkasser, men det skete ikke før 1761. Her kom Frederik 5.s ”Brand-Forsikrings Anordning For alle Kiøbstæder i Danmark”. Forordningen var ikke kun et udslag af kongelig omsorg, selvom kongen i indledningen skriver: ”Giøre alle vitterligt; at som Vi med særdeles Ømhed ofte erfare hvorledes Ildsvaade Tiid efter anden og fast alle Aar, sig i Vore Lande og Provincer tildrager, hvorved mange af Vore Undersaatte geraader i en jammerlig Tilstand, taber Gaard, Huus og Eyendom, og sættes i de yderste Omstændigheder, Mangel og Armod...” Som vi har set ovenfor, var skattefrihed for både borgere og hele byer

almindelig praksis, hvis man havde lidt større brandskade, og skattefrihed betyder færre indtægter til staten.

Her var der tale om en regulær, gensidig forsikringsordning, som kom til at danne grundlag for de forsikringsprincipper, vi alle kender i dag.

Tro og folketro

Harald Blåtand påtog sig på den store Jellingsten æren for at have gjort danerne kristne. Virkeligheden er dog nok, at kristendommen allerede var til stede i Danmark, og den nordiske religion, asatroen, blev med sikkerhed ikke udryddet med runer. En lignende omvæltning kom i årtierne omkring 1530 med Reformationen, hvor den officielle overgang fra den katolske til den lutheranske kristendom fastsættes til 1536. I den katolske middelalder fandtes et væld af helgener, der kunne påkaldes til hjælp. Den irske helgen, Sankt Brandanus, var egentlig søfartshelgen, men på grund af navnet blev han også påkaldt mod brand i Danmark. Sankta Dorothea, som er gengivet i en række danske, middelalderlige kalkmalerier, hørte til

I 1996 udgravede museumsinspektør Lene B. Frandsen en jyddepotte i Øse. Jydepotten stod ganske tæt op ad soklen til en gård fra 1770. Her kan meget vel være tale om et husoffer, der skulle beskytte huset mod ulykker.

nødhjelperne, og hun blev derfor også påkaldt i forbindelse med brand.⁴⁷ Martin Luther mente, at helgenerne udgjorde et unødvendigt led mellem den troende og Gud, og helgenerne spiller derfor en meget lille rolle i den lutheranske kristendom. Nogle få har dog overlevet både Luther, reformationen og sekulariseringen af samfundet for eksempel Sankt Hans, Sankta Lucia og Sankt Morten.

Fra nyere tids folketro kender mange sikkert begrebet "tordensten". Tordensten skulle beskytte mod lynnedslag og den ofte følgende brand. Forstenede søpindsvin, vættelys og flintøkser fra stenalderen kunne alle være tordensten, eller "tordenkiler" for øksernes vedkommende. Man mente, de faldt ned fra himlen, når det lynede, eller blev dannet ved selve lynnedslaget. Forestillingen om, at lynet aldrig slår ned det samme sted to gange, er årsagen til, at man har placeret tordensten i bygninger som beskyttelse. Både tordensten og vættelys kendes også i stort omfang fra den forhistoriske tid, og anvendelsen af dem er dermed en årtusind gammel tradition, som fortsatte i den katolske tid og videre på den anden side af Reformationen.⁴⁸ Selv præster vides at have givet sig i kast med ikke-kristne, magiske handlinger i 1600-tallet, så folketroen har været så dybt rodfæstet, at den har trivedes, måske fordækt, gennem mange hundrede år med kristendom.⁴⁹

Både ved bøn, magi, praktiske foranstaltninger og årvågenhed forsøgte almue, borger og adel at undgå, at "Den Røde Hane" skulle gale. I bogen "Natten", slutter Hugo Matthiessen kapitlet om ilden med denne sætning, som malende beskriver befolkningens forhold til ild: "Stiltiende slog Almuen om Aftenen Kors over Arnens tildækkede Gløder for at holde den Slave i Tømme, som, hvis den brød sine Lænker, vilde lægge Huset øde, og gik Ilden ud, og man i den anledning opsøgte Naboen, maatte man ikke bede om den som Gave, men kun til Laans; thi haardt og tungt havde Fortidens Slægter sandet, at man kan altid faa Ild nok."⁵⁰

Lars Christian Bentsen kan kontaktes på lcb@arkvest.dk

Noter

1. Jensen, Jørgen: Danmarks Oldtid – Stenalder 13.000-2000 f. Kr. København 2001, s. 285
2. Nielsen, Jens: Flammernes bytte. Skalk 2006, s. 5-10
3. Dalgaard-Knudsen, Jens: Omkring en Oldtids-Arne. I: Opdatering 2019, s. 94-99. Varde 2019. Palle Eriksen: Omkring Oldtids-Arnen fra Nørre Fjand, I: Opdatering 2019, s. 100-108. Varde 2019. Genoptryk af kronik af Jens Dalgaard-Knudsen i Ringkøbing Amts Dagblad, 23. januar 1943.
4. J. nr. RIM 5227
5. Grundvad, Bente og Bentsen, Lars Chr.: Stenhuggeren, bronzestøberen og vikingebonden. I: Opdatering 2011, s. 188-198. Varde 2011
6. Hatt, Gudmund: Nørre Fjand. And early iron-age village site West Jutland. I: Arkæologisk-kunsthistoriske Skrifter udgivet af Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab 1957. Et større, cirkulært, ornamenteret ildsted fra Nørre Fjand er bevaret og findes i Ringkøbing Fjord Museernes magasin. J. nr. RIM 5227.
7. Hatt 1957, s. 72.
8. Webley, Leo: Iron Age Households. Højberg 2008, s. 64-68
9. Hatt 1957, s. 73
10. CVrængmose Jensen, Christian og Klinge, Christian: Algade 9 i Aalborg. Husenes udvikling fra vikingetid til nutid. Kuml 2016, s. 195-253. Se også Christian Klinge: Indretningen i træhuse i middelalderens Aalborg. Årsberetning 2009. Nordjyllands Historiske Museum 2009, s. 89-98
11. Mikkelsen, Poul og Olsen, Anne Louise Haack: Middelalderens tørvevæghuse. En arkæologisk guldgrube. I: Mette Svart Kristiansen og Charlotte Boje H. Andersen (red.) Bygning, bolig, gård og toft. Middelalderens rurale Danmark. Højbjerg 2019, s. 47-60
12. Liebgott, Niels-Knud: Dansk Middelalderarkæologi. København 1989, s. 37-39
13. Hartvig, Anders: Varmekilder i den rurale bebyggelse 1050-1350 e.Kr. Et casestudie fra Sønderjylland. I: Mette Svart Kristiansen og Charlotte Boje H. Andersen (red.) Bygning, bolig, gård og toft. Middelalderens rurale Danmark. Højbjerg 2019, s. 35-46
14. Se f.eks. Ole Kristiansen: Turnerende putti og et barnløst hertugpar. I: KUML 2019, s. 183-216. Højbjerg 2019.
15. Roesdahl, Else: Boligernes udstyr og indretning. I: Else Roesdahl (red.) Dagligliv i Danmarks Middelalder – En arkæologisk kulturhistorie. København 1999, s. 83-109
16. Kristensen, Hans Krongaard: Klostre i det middelalderlige Danmark. Højberg 2013, s. 337-339
17. Roesdahl 1999, s. 91
18. Nielsen, Carl Lindberg: Varde Bys Historie, Varde 1942, s. 16, 19, 107-124
19. Nielsen 1942, s. 16. Frank Jørgensen: Præsteindberetninger til Ole Worm I. Indberetninger fra Ålborg og Ribe Stifter 1625-1642, Landbohistorisk Selskab, København 1974 (genoptryk), s. 214
20. Danmarks Kirker: Kirkerne i Varde og Esbjerg, s. 927. København 1985
21. Danmarks Kirker: Kirkerne i Varde og Esbjerg, 1985 s. 880-890.
22. Jørgensen, Frank: Præsteindberetninger til Ole Worm I. Indberetninger fra Ålborg og Ribe Stifter 1625-1642, Landbohistorisk Selskab, København 1974 (genoptryk), s. 214
23. Danmarks Kirker: Varde Sankt jacobi s. 880
24. Danmarks Kirker: Varde Sankt Nikolaj s. 950
25. Danmarks Kirker: Kirkerne i Varde og Esbjerg 1985, s. 880
26. Nielsen 1942, s. 19
27. Nielsen 1942, s. 112-113.
28. Beskrivelsen af branden og dens udbredelse er baseret på Nielsen s. 109-115
29. Nielsen 1942, s. 115-124
30. Henningsen, Helle: Ringkøbing i middelalderen. Kuml 2004, s. 247
31. Toftgaard, Jens og Thelle Mikkel: Danske byer fra renaissance til enevælde, Aarhus Universitetsforlag 2023, s. 89.
32. Aldal, J.: Holstebro's Ildebrænde 1697-1794. Hardsyssels Aarbog, bd. 20, København 1926, s. 1-106
33. Matthiessen, Hugo: Natten, København 1914, s. 110-112
34. Matthiessen 1914, s. 112-114
35. Kristensen, Hans Krongaard: Byens fysiske udvikling fra reformationen til byens brand 1726. I: Mette Iversen, Hans Krongaard Kristensen, Jesper Hjermand, Ole Fenger, Per Ingeman, Bjørn Poulsen, Paul G. Ørberg og Marianne Bro-Jørgensen: Viborg Bys Historie, Viborg 1998, s. 203-231
36. Nielsen 1942, s. 108
37. Gelting, Michael H.: Lund, Dalby og Bornholm. Politik og mission i biskop Eginos tid, Locus Celebris. Dalby kyrka, kloster och gård (red. Stephan Borgehammar & Jes Wienberg), Lund 2012, s. 101-111
38. Mackeprang, M.: Dansk Købstadsstyrelse. København 1900, s. 129.
39. Kristensen 1998, s. 122
40. Nielsen 1942, s. 107
41. Lund, Troels: Dagligt Liv i Norden i Norden, København 1903, bd 1. side 88
42. Matthiessen 1914, s. 100
43. Matthiessen 1914, s. 104
44. Nielsen 1942, s. 108
45. Matthiessen 1914, s. 117-118
46. Ringkøbings brandprotokol er behandlet af Else Bæk Olsen: Brandvæsenet i Ringkøbing i gamle dage. I: Husker du – eller er det glemt? Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv 2022, s. 10-15
47. Liebgott, Niels-Knud: Hellige Mænd og Kvinder. Højbjerg 1981, s. 155 og 160
48. Søvsø, Morten, Søvsø, Mette Højmark og Siggaard, Anna Louise: Om hugorme, dyrekranier og torstenen – bygningsofre og andre skikke med rødder i folketroen. By, marsk og geest 28, s. 57-89. Ribe 2016
49. Matthiessen 1914, s. 102
50. Matthiessen 1914, s. 126